

# HET LEVEN VOLGENS WILLEM JAN OTTEN



# HET LEVEN VOLGENS WILLEM JAN OTTEN

*Redenen van het hart*

onder redactie van Johan Goud

Auteurs:

Martien Brinkman  
Sigrid Coenradie  
Jaap Goedegebuure  
Johan Goud  
Ronald Klamer  
Peter Nissen  
Renée van Riessen  
Johan Sonnenschein  
Hans Vandevoorde  
Marjoleine de Vos

columns van Theo de Boer, Johan Goud, Ger Groot,  
Dick van Halsema en Wim Weren

en een gesprek met Willem Jan Otten

Klement

© 2013 Johan Goud | de auteurs p/a Uitgeverij Klement, Zoetermeer  
Alle rechten voorbehouden.

Afbeelding op omslag: still uit de film *Stalker* van Andrej Tarkovski  
Auteursfoto Willem Jan Otten: Tjerk de Reus

Omslagontwerp Rob Lucas

ISBN 978 90 8687 104 9  
NUR 730

# INHOUD

|                                                                                                                                       |     |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| WOORD VOORAF<br><i>Johan Goud</i>                                                                                                     | 7   |
| MISSEN: HET GEHEIMZINNIGSTE VERMOGEN VAN DE MENS<br><i>Johan Goud</i>                                                                 | 13  |
| HET VERLANGEN EEN ANDER TE ZIJN<br>Over schaamte en plaatsvervangings in het werk van<br>Willem Jan Otten<br><i>Renée van Riessen</i> | 37  |
| NOG NOOIT ZO VRIJ GEVOELD<br>Willem Jan Otten en zijn keuze voor het katholicisme<br><i>Peter Nissen</i>                              | 57  |
| DE VERBORGEN CHRISTUS IN <i>SPECHT EN ZOON</i><br><i>Martien E. Brinkman</i>                                                          | 73  |
| ‘BOVEN PAMPUS STAAT DE MAAN’<br>Willem Jan Otten en de ervaring van de duisternis<br><i>Hans Vandevoorde</i>                          | 91  |
| VOLSTREKT VIDOCQ<br>Incarnatie volgens Willem Jan Otten en Martinus Nijhoff<br><i>Jaap Goedegebuure</i>                               | 101 |

|                                                                                                                                         |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| HET GODVERLATEN GAT – OTTEN, KELLENDONK, STEVENS<br><i>Johan Sonnenschein</i>                                                           | III |
| EEN WONDERLIJK VERMOEDEN VAN EEN VERMOEDELIIK WONDER<br>Plaatsbekleding bij Willem Jan Otten en Shūsaku Endō<br><i>Sigrid Coenradie</i> | 131 |
| BLOED EN BOTTEN<br>Wat maakt een toneelschrijver?<br><i>Ronald Klamer</i>                                                               | 149 |
| VIJF TEKSTEN VAN OTTEN<br>Commentaren in columns<br><i>Theo de Boer, Johan Goud, Ger Groot, Dick van Halsema, Wim Weren</i>             | 161 |
| DE VADER AAN HET HARRY POTTER-WATERTJE<br>Gesprek met Willem Jan Otten<br><i>Marjoleine de Vos</i>                                      | 175 |
| Personalia                                                                                                                              | 189 |

## WOORD VOORAF

*Johan Goud*

Bij alle veranderingen die de schrijver Willem Jan Otten (1951) ondergaan heeft, is hij een reeks van thema's trouw gebleven. Die thema's hebben vaak de vorm van opposities en zijn ook polemisch bruikbaar. Ze helpen hem om zijn gedachten te scherpen en problemen terug te brengen tot de elementaire keuzes die in het geding zijn: tussen macht en onmacht, 'je eigen werk' zijn en overgave, liefde en verraad. Tegelijkertijd leidden de resolute keuzes die hij zelf maakte nooit tot stilstand en fixatie. Ze zetten hem eerder aan tot een voortgezet denken en vinden: *begin is nooit begin, / want elke eerste zin / schreeuwt om een eerste zin* (Uit: *Ik zoek het hier*, 1980). In het verhalende gedicht *De vlek* (2011) keert diezelfde gedachte terug wanneer de verteller refereert aan de figuur van Odysseus, de Griekse held die een epos lang terugreist naar zijn eiland Ithaka en zijn geliefde Penelope. In het werk van Otten behoort Odysseus tot de constanten:

er komt geen einde aan de reis naar het begin

wij afgesteunden op Ithaka,  
levenslang op weg naar onze eerste zin.<sup>1</sup>

Ottens werk vindt in brede kring waardering en is veelvuldig bekroond, onder andere met de Constantijn Huygensprijs 1999, de

1 Willem Jan Otten, *De vlek. Een vertelling*. Amsterdam (G.A. van Oorschot) 2011, p.31.

Libris Literatuurprijs 2005 en een theologisch eredoctoraat van de Universiteit Utrecht in 2007. Zijn werk (poëzie, novellen en romans, essays, toneelwerk) is te lezen als een onderzoek naar wat de filosoof en wiskundige Pascal de ‘redenen van het hart’ noemde. Anders dan voor menige zeventiende-eeuwse tijdgenoot vormde de wiskunde voor Pascal niet het exclusieve denkmodel. Naast de wiskundige helderheid is de ‘esprit de finesse’ nodig, een subtiële en nuancerende geesteshouding die de rationaliteit niet ter zijde schuift, maar eerder verruimt. Ze staat open voor ‘redenen van het hart’. Pascal zette deze met intuïtie gewapende geest onder meer in bij zijn verdediging van wat hij als essentieel beschouwde in het christelijk geloof. Hij hoort dan ook geheel en al thuis in het illustere gezelschap van Ottens intellectuele en literaire helden: *Pascal wil door zijn geloof niet getroost worden – maar geholpen in zijn gevecht tegen de onverschilligheid en de wanhoop*. Hij was een groot stilist, maar zeg je van een bliksem dat hij mooi inslaat? (Uit: *Waarom komt U ons hinderen?*, 2006).

Openheid voor ‘redenen van het hart’ is kenmerkend voor het werk van Willem Jan Otten. Hij heeft ze op allerlei manieren, in een verbluffend veelzijdig oeuvre, vormgegeven: door ze zich bewust te maken en ze te preciseren in zijn *essays*, door ze te ensceneren in zijn *toneelwerk*, door ze te beschrijven of te suggereren in zijn *novellen* en *romans*, door ze op te vangen in zijn *gedichten*. Voor de keuze van die laatste, passieve typering beroep ik me op wat de dichter zelf erover opmerkte: ‘Ik blijf dat het alleridiotste vinden, dat het verschil tussen wel en niet poëzie niet te herleiden is tot een daad, maar uitsluitend tot ontvankelijkheid.’<sup>2</sup>

In dit boek worden aan het werk van Willem Jan Otten vragen van levensbeschouwelijke aard voorgelegd: Wie ben ik en wie is de ander, waarom besta ik, wat of wie is God, wat is geloven? Ze worden van uiteenlopende invalshoeken uit geformuleerd: literaire, theater-gerelateerde, filosofische, religieuze, theologische inval-

2 In een gesprek met Marjoleine de Vos, *Dichtersgesprekken. Over het maken en lezen van poëzie*. Amsterdam-Rotterdam (Prometheus-NRC Handelsblad) 2005, p. 187.

hoeken. De auteurs vertegenwoordigen verschillende disciplines, met de daarbij horende interesses en benaderingen. Maar ieder op zijn of haar eigen wijze stellen zij die zojuist geformuleerde vragen aan de orde en betrekken zij Ottens antwoord in de zoektocht naar hun eigen 'eerste zin'.

De eerste twee hoofdstukken zijn filosofisch van aard en stellen existentiële thema's aan de orde. *Johan Goud* knoopt aan bij wat Otten opmerkt over 'missen' als het geheimzinnigste vermogen van de mens. 'Missen' kan als iets negatiefs worden geduid, als een onmogelijkheid (met Kierkegaard), maar kan ook (met Levinas) worden getekend als iets dat de verbeelding prikkelt en tot een zich steeds herhalend vinden aanzet. In beide gedaanten is het bepalend voor Ottens werk. Wat dichters, filmers, minnaars, filosofen en kinderen kenmerkt is een gemis, een onbegrip. Maar ook: de wil om terug te keren naar het nulpunt, waar alles begonnen is en alles begint. In het hoofdstuk van *Renée van Riessen* staat het thema van de 'schaamte' centraal, dat vanaf het pornografie-essay *Denken is een lust* (1985) bij Otten, in het bijzonder in enkele van zijn romans, een belangrijke plaats inneemt. Schaamte treedt op waar we moeten toegeven dat we ons eigen werk niet zijn en tegelijkertijd onontkoombaar aan onszelf vastgeklonken blijven (zoals Levinas het zegt). In *De vlek* (2011) wordt wellicht een uitweg gesuggereerd, een mogelijkheid om de schaamte om wie we zijn te verdragen.

Het derde en vierde hoofdstuk bevatten benaderingen van kerk-historisch en theologisch karakter. *Peter Nissen* behandelt het fenomeen van de bekering tot het katholicisme, met bijzondere aandacht voor de literaire bekering. Anders dan Reve, die zijn stap als een esthetische keuze kwalificeerde, heeft Otten van zijn bekering inhoudelijk rekenschap willen afleggen. Maar in onderscheid van de intellectuelen die rond 1900 katholiek werden, blijkt hij bovenal gefascineerd door het mysterie van de Onmacht en de onvolkomenheid. Hij is in dit opzicht een typische representant van de late moderniteit. *Martien Brinkman* beoogt een theologische duiding van de Christusfiguren in Ottens werk, in het bijzonder in de roman *Specht en zoon* (2004). Alleen schrijvers zijn nog in staat, zo meent hij, om de woorden van de theologie met hun beelden te

redden. Ottens thema's van het oog en de blik, het zien en het gezien worden, bieden in dit opzicht vruchtbare aanknopingspunten. In de genoemde roman herkent hij het motief van het menselijk bestaan als een liefdevol gezien worden. Tegen de achtergrond van Pasen blijkt dat werkelijkheid te kunnen worden.

Het vijfde hoofdstuk, van de neerlandicus *Hans Vandevoorde*, voert een lektuur van *De vlek* en de *Gerichte gedichten* (beide 2011) door, die welbewust tegen de auteursintentie ingaat. Vandevoorde leest Ottens werk 'naast Otten heen' en laat in het bijzonder diens godsdienstige intenties los. Met het oog hierop wordt nauwkeurig aandacht besteed aan het motief van de 'duisternis' bij Otten. Het kan worden opgevat als een aansporing om 'dat wat niet gezegd wordt' te lezen. Een in dit verband treffend kenmerk van de 'gerichte gedichten' is de dubbelzinnigheid van U als God en u als lezer.

De hierop volgende drie hoofdstukken bevatten intrigerende analyses van teksten van Otten. Ze zijn in tal van opzichten zeer verschillend van elkaar, maar komen overeen in de wens om intertekstuele verbanden te laten zien tussen motieven bij Otten en bij andere auteurs. *Jaap Goedegebuure* haalt poëtische en poëticale raakpunten tussen Otten en Martinus Nijhoff naar voren. Ze vinden elkaar in de gedachte dat het Woord in het gedicht vlees wordt. Op de achtergrond hiervan staat de visie van de filosoof Jacques Maritain volgens wie creativiteit en vormkracht het goddelijk kenmerk van de mens vormen. *Johan Sonnenschein* laat door een proeve van close reading zien hoe Otten zich geleidelijk verwijderde van de scepsis van Frans Kellendonk en de 'supreme fiction' van Wallace Stevens. Een in 1997 verschenen *Vrij Nederland*-artikel documenteert deze verwijdering. Otten begrijpt poëzie daar inmiddels als een route naar meer dan poëzie alleen, een 'zwiepend bruggetje naar geloof'. Na deze twee neerlandici komt de theologe-religiewetenschapster *Sigrid Coenradie* aan het woord. Zij richt zich in het bijzonder op *De vlek*, concentreert zich op het religieuze thema van de plaatsbekleding dat daarin te vinden is en analyseert dit door een vergelijking met het werk van de door Otten bewonderde Japanse auteur Shūsaku Endō.

Het negende hoofdstuk is van de hand van de zakelijk en artistiek leider van Het Toneel Speelt, *Ronald Klamer*. Hoe essentieel toneel is om schrijvend de redenen van het hart te kennen, gaf Willem Jan Otten zelf in zijn in 2003 verschenen *Zomerdagboek* aan: 'Met scènes is het soms mogelijk om dat wat tussen de mensen speelt te vangen – wat geen filosofie of theologie bereiken zal.'<sup>3</sup> Klamer biedt een indringende schets van het gecompliceerde proces dat voorafging aan de première van *Braambos*, begin 2004. In dat toneelstuk werd naar men meende een geval van onmogelijke vergeving gepresenteerd. Het riep bij diverse acteurs verzet op. Een stuk bestaat pas als het gespeeld wordt door acteurs die er hun 'bloed en botten' aan geven. In overleg werd een vergelijk gevonden. 'De crisis was bezworen en de voorstelling stond. Overtuigend. Overrompend. Verwarrend.'

Naast en na deze negen hoofdstukken bevat het boek vijf columns, gewijd aan vijf teksten van Otten en geschreven door de neerlandicus *Dick van Halsema*, de filosofen *Theo de Boer* en *Ger Groot*, de religiewetenschappers-theologen *Johan Goud* en *Wim Weren*. Ten slotte is in dit boek de tekst opgenomen van het publieke gesprek dat *Marjoleine de Vos* (op 2 november 2012) met *Willem Jan Otten* voerde. Het is een nauwgezette reconstructie van de wordingsgeschiedenis van het gedicht 'Ik heb u beoefend als jongen van elf', in de bundel *Gerichte gedichten*.

De meeste bijdragen in dit boek zijn uitwerkingen van referaten die uitgesproken werden op het drukbezochte symposium 'Redenen van het hart. Levensbeschouwelijke aspecten van het werk van Willem Jan Otten', op 2 november 2012 in het Academieggebouw van de Universiteit Utrecht. Het symposium werd financieel mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Woudschoten.

3 Willem Jan Otten, *De bedoeling van verbeelding. Zomerdagboek*, gevolgd door zes gedichten. Amsterdam-Antwerpen (De Prom) 2003, p. 114.



# MISSEN: HET GEHEIMZINNIGSTE VERMOGEN VAN DE MENS

*Johan Goud*

Wat brengt mensen ertoe om zinvragen te stellen en zich gedachten te vormen over de zin of zinloosheid van hun bestaan? Deze vraag laat zich gemakkelijker stellen dan beantwoorden. Het is verleidelijk om een enkel, andere antwoorden uitsluitend antwoord te geven: bijvoorbeeld dat het een ervaring van crisis en tekort is die de zin van ons leven tot een probleem maakt. Maar een dergelijk antwoord is onvermijdelijk eenzijdig.<sup>1</sup> Het wordt slechts ten dele bevestigd door wat erover gezegd wordt in de bij deze kwesties nauw betrokken werelden van het dichten, denken en geloven. C.O. Jellema schreef eens dat dichten een vorm van verlangen naar het andere en afscheid nemen is.<sup>2</sup> Dat is zeker waar in het geval van zijn eigen poëzie en in die van menig ander. Maar het is niet waar dat poëzie altijd een gemis veronderstelt of op het missen vooruitloopt. Er waren daarnaast altijd ook de dichters die zich bij voorkeur in de ruimte van het volledig leven bewogen en zich koesterden in de zon (Gorter en Lucebert, om twee Nederlandse dichters te noemen). Ook in de wereld van het levensbeschouwelijk filosoferen is dat contrast terug te vinden. Er zijn filosofen, zoals bijvoorbeeld Martin Buber of Paul Ricoeur, die hun startpunt vinden in een overschot van zin, naast anderen die eerder een surplus van niet-zin veronderstellen.<sup>3</sup> In de wereld van de religieuze beleving is het niet

1 Cf Terry Eagleton, *The meaning of life. A Very Short Introduction*. Oxford (Oxford University Press) 2008, p. 18-19.

2 C.O. Jellema, *Verzameld werk. Essays*. Amsterdam (Querido) 2005, p. 85.

3 Een zinsnede die te vinden is in Emmanuel Levinas, *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. Den Haag (Nijhoff) 1974, p. 209.

anders. Er zijn de gelovigen wie stromen van zegen toevallen en die putten uit een overvloed van genade, tegenover anderen die telkens weer bij of onder nul moeten beginnen.

Natuurlijk kennen beide posities tal van gradaties en schakeringen. Het is daarom niet gemakkelijk om aan te geven wanneer de ene positie plaatsmaakt voor de andere. Maar Willem Jan Otten hoort zeker aan de missende kant van het spectrum thuis – evenals, zij het tegen andere achtergronden en om andere redenen, de eerder in deze reeks besproken schrijvers Arnon Grunberg en Rutger Kopland.<sup>4</sup>

## I

### *Ervaren van wat afwezig is*

‘Specialist in het schromelijke missen’, zo typeert Willem Jan Otten de uit Zuid-Afrika afkomstige dichteres Elisabeth Eybers in een na haar overlijden geschreven gedicht. Ze woonde en werkte in Nederland, maar was daar altijd een ‘ontheemde Penelope’ gebleven. ‘Elisabeth Eybers is weg’ wordt in dit gedicht tweemaal vastgesteld.<sup>5</sup> De typering die Otten van haar geeft, zou ook op hemzelf kunnen worden toegepast.

Evocaties van het ontbrekende en van het gemis zijn door heel zijn werk heen, in allerlei toonaarden en verbanden, aan te treffen. Dat geldt ook voor zijn essayistische werk. Typisch voor dat laatste is het op zoek zijn naar formuleringen die de waarheid raken, die finaal zijn en het verschijnsel ‘missen’ in de kern treffen.<sup>6</sup>

4 Aan wie twee eerdere bundels gewijd waren, beide geredigeerd door Johan Goud: *Het leven volgens Arnon Grunberg. De wereld als poppenkast* en *Het leven volgens Rutger Kopland. Onze vluchtige plek van de waarheid*, in resp. 2010 en 2012 uitgegeven door Klement/Pelckmans.

5 Willem Jan Otten, *Welkom. Gedichten 2003-2008*. Amsterdam (G.A. van Oorschot) 2008, p. 30. Elisabeth Eybers stierf op 1 december 2007.

6 Zie hierover het boek dat hij samen met Kees Verheul en Clay Hunt schreef, *Niets heb ik van mijzelf. Een hommage aan het lezen*. Amsterdam (G.A. van Oor-

Wanneer dat doel in zicht komt of zelfs bereikt wordt, wordt het dikwijls onderstreept door het gebruik van kwalificaties als ‘schromelijk’ of door de inzet van een overtreffende trap. We zouden in verband hiermee over Ottens ‘techniek van de overdrijving’ kunnen spreken, naar analogie van wat de toneelschrijver Thomas Bernhard over zijn eigen stijl en benadering schreef.<sup>7</sup> Een treffend voorbeeld hiervan is te vinden in het aan de Russische filmer Tarkovski gewijde hoofdstuk in Ottens essaybundel *Waarom komt U ons hinderen?* Het blijken diens films te zijn die hem, hier en in andere essays, het dichtst bij een antwoord brengen op de vraag wat missen is en in de lijn daarvan wat kunst is en waarom er kunst moet zijn. De nabijheid van dat antwoord wordt gemarkeerd door een overdrijving, maar wordt door de inhoud van déze superlatief (‘geheimzinnigste’) tegelijkertijd op een afstand gehouden.

In het algemeen moeten van literaire auteurs geen definities worden verwacht. Dat geldt ook voor Willem Jan Otten. De fenomenen waarop hij zich richt, zijn daarvoor te gelaagd en te veelkleurig; ze vragen om een perspectivische, dramatiserende, scenische benadering. Een begrip als ‘missen’ wordt door hem in uiteenlopende situaties ondergebracht en als het ware geënceneerd. In het al genoemde essay over de films van Tarkovski stelt hij vast dat ze ons helpen om in onszelf af te dalen, op een bewustzijn vormende, nadenkende manier, dus niet in de zin van een extase, vervoering of roes. Hij vervolgt dan:

schot) 2010. Over essayistiek wordt daar opgemerkt dat het een *zelfonderzoek* met behulp van literatuur is (27), in het vertrouwen op de *universaliteit* van juist de meest poëtische taaluitingen (65). Want literatuur is een vorm van *preciserende kennis* (22).

- 7 De hyperbool in Bernhards geschriften is een literaire praktijk die een cognitief belang dient. ‘The point he’s trying to make is that by exaggerating something it can be made “anschaulich”, that is: vivid and graphic. Exaggeration means distorting something and thus through distortion something becomes distinguishable.’ Aldus Wendelin Dengler, ‘The Portrait of the Author as an Artist of Exaggeration’, <http://www.tau.ac.il/GermanHistory/schmidt-dengler.htm> (geconsulteerd op 1-2-2013).

Hij bezorgt je iets dat mensen vreselijk nodig hebben sinds zij kunnen missen. Dat is 's mensen geheimzinnigste vermogen, missen. Weten dat iemand dood is en hem toch in je nabijheid ervaren. Of: weten dat iemand elders is, en hem toch voor je zien. Of zelfs: iemand nooit gezien hebben en hem toch in een ruimte, of een voorwerp, of een stukje brood aanwezig stellen.<sup>8</sup>

Missen is het ervaren van wat of wie afwezig is. Ik moet het preciezer zeggen. Missen is een vermogen. Het is het *kunnen* ervaren van wat of wie afwezig is. Dat kan pijnlijk zijn en schrijnen, maar is tegelijkertijd een vermogen, een geheimzinnig kunnen, een vreemde mogelijkheid. Het is zo beschouwd iets om trots op te zijn, een blijk van menselijke *dunamis*. Het haalt de afwezigheid van wat of wie afwezig is naar voren, meestal voor even, in een herinnering, een gedachte, een visualisering, of meer materieel: in een ruimte, een voorwerp, een stukje brood. Door dit procedé raakt de/het afwezige in zekere zin aanwezig. Ik bedoel hiermee dat het aanwezig wordt op een ambigue manier – dus zonder de afwezigheid op te heffen.

Door de enscenerende voorbeelden in het Otten-citaat wordt duidelijker welk vermogen met het kunnen missen bedoeld wordt. Het is het vermogen van de *verbeelding*.<sup>9</sup> In feite beschrijven deze enkele zinnen over het missen wat kunst doet en waarom ze nodig is. Ze geven er bovendien, in het bijzonder door de eucharistische verwijzing naar een stukje brood, een liturgische, religieuze wending aan. De verbeelding staat dan ook, zo schrijft Otten op een andere plaats, heel dicht bij het geloof; ze zwemt tegen de stroom

8 Willem Jan Otten, *Waarom komt U ons hinderen?* Amsterdam (G.A. van Oorschot) 2006, p. 125.

9 Otten schreef er veel over in zijn *De bedoeling van verbeelding. Zomerdagboek, gevolgd door zes gedichten*. Amsterdam/Antwerpen (De Prom) 2003, in het bijzonder p. 29-30. Vgl. in verband hiermee de aandacht van de literatuurwetenschapster Ann Rigney voor het belang van *materiële* bemiddelingen van wat/wie afwezig zijn. O.a. in haar samen met Astrid Erll geschreven *Mediation, Remediation and the Dynamics of Cultural Memory*. Berlin (Walter de Gruyter) 2009.

van verlichte en ontmaskerende kennis in.<sup>10</sup> Verderop in het essay over Tarkovski wordt dat expliciet. ‘Zoals alle grote kunst is ook deze religieus’, lezen we daar,<sup>11</sup> de Geest die erin waait wacht op de ontvankelijkheid van een kijker en hoorder. We komen, kortom, uit bij een cluster van woorden die in het universum van Willem Jan Otten verwant blijken: missen, verbeelden, geloven, ontvankelijk zijn.

Hoe langer ik me verdiep in het werk van Willem Jan Otten, des te sterker ga ik beseffen dat ‘missen’ daarin de constante is die in allerlei gedaanten terugkeert, dat het verwijst naar de permanente af- en aanwezigheid die alles kleurt. Die leegte is werkzaam en productief, ze staat open voor projecties en genereert inhouden, maar blijft door alles heen: leegte. Zijn werk lijkt in dit opzicht op dat van anderen die evenzeer geobsedeerd waren door wat afwezig is en herinnerd moet worden: Proust, Singer, Achterberg, Kopland, om slechts enkele groten te noemen. Maar Otten beoefent de mediatie van afwezigheid op zijn eigen manier, minder zintuiglijk dan de één, minder weemoedig dan de ander. Ik wil proberen dicht bij zijn eigen manier te komen en zal eromheen cirkelen.

Ik doe dat allereerst door te verwijzen naar twee intuïties die zó vaak en door het hele werk van Willem Jan Otten heen terugkeren, dat ik geneigd ben ze als fundamenteel te beschouwen. Fundamenteel is in kwesties van levensbeschouwing – en daarom gaat het hier – niet zozeer het basisbeginsel of het leerstuk dat iemand formuleert, de belijdenis die hij uitspreekt of de vooronderstelling van zijn betoog. Fundamenteel in kwesties van levensbeschouwing is veeleer de gedachte waarnaar hij telkens terugkeert. Precies dat is kenmerkend voor deze intuïties. Ze hangen beide nauw samen met het steeds aanwezige ‘missen’.

10 Otten, *De bedoeling van verbeelding*, p. 29-30.

11 Otten, *Waarom komt U ons hinderen?*, p. 129.